

KENDE PÉTER

A későmodern államnemzet

Nem minden habozás nélkül és némi szkepszissel fogok hozzá az alább következő, nem egészen szabályos, tudományosnak pedig egyáltalában nem mondható reflexióhoz, hogy vele eleget tegyek a REGIO 2002. október elején kelt, vitára szólító megtisztelő felkérésének. Habozásom oka, hadd szögezzem le a félreértések elkerülése végett, *nem* Dieckhoff angolból ide magyarított bevezető írása. Alain Dieckhoff párizsi politológust – akinek munka- és anyanyelve egyébként nem az angol, hanem a francia, s akit franciaországi munkálkodásom éveiből személyesen is jól ismerek – a nacionalizmus-téma egyik legélesebb szemű és legjobban tájékozott elemzőjének tartom, s ezt az írását is inkább egyetértéssel, mint viszolygással olvastam. Dieckhoffnak alapvetően igaza van abban, hogy a nacionalizmus német és francia típusának szembeállítása egy idő óta túl van dimenzionálva. Ez a didaktikailag hasznos megkülönböztetés ugyanis (egyesek szimplifikálásában) figyelmen kívül hagyja, hogy a francia nemzet-felfogásnak is van kulturális – pontosabban nyelvi – komponense, s hogy a németek, illetve az őket követő kelet-közép-európai nációk felfogásából sem hiányzik a történelmi-politikai közösségre kifutó politikai elem. A modern nemzet-fogalomnak ezt a kétarcúságát mindmáig a legnagyobb érzékenységgel a (hazáján kívül sajnos még mindig nem eléggé ismert) Bibó István ragadta meg, s ezért – szerintem – az ő megfogalmazásai, ezek az egyszerre intuitív és tudós szövegek messze fölötte állnak az évtizedek óta e tárgyban publikált nemzetközi szakirodalomnak, e már-már betegesen burjánzó szakirodalom valamennyi termékének, ideértve a legföldicsértebb szerzők legünnepeltebb munkáit is.¹

1 Bibó István erre vonatkozó nézeteiről lásd a REGIO 2002. 3. számában Kovács Gábor tanulmányát. (A szerk.)

Tehát nem Dieckhoffal van bajom, s nem az itt közölt eszmefuttatással, amelyből végül is világosan kitűnik, hogy a nemzet, illetve a nacionalizmus (legjobb, ha a két szót szinonimaként használjuk) minden esetben „a” kultúra és „a politika” metszőpontján jelentkezik, pontosítva: egy valamennyire „adott”, azaz történelmi előzményekből kialakult népközösség és az arra ráépülő politikai akarat (szándék, irányultság) találkozási pontján. „Minden esetben”, de nem mindig ugyanúgy, sőt – s valószínűleg itt rejlik a nacionalizmus fogalmi megragadásának s egyértelmű definiálásának legnagyobb nehézsége – *mindig másképp*. Ha egy kicsit is találékonyak vagyunk, könnyűszerrel annyi nemzetelméletet gyárthatunk, ahány „nemzet” van (volt) a földön, vagy talán még többet is...

A fenti tételből azonban hiányzik valami fontos – s itt térek rá a témának arra a vonatkozására, ami miatt habozó és szkeptikus vagyok. Ha a nemzettel, az úgynevezett „modern nemzettel” kapcsolatos reflexióinkat időben és térben lehatároljuk – mondjuk, például, az európai és amerikai világ mostanában lezárult két évszázadára korlátozzuk –, akkor úgy tűnik, hogy meglehetősen kiérlelt, többé-kevésbé pontos, s legalábbis az adott történelmi téridőre vonatkozóan megalapozott, találó, megvilágító erejű, egyszóval érvényes kijelentéseket tehetünk. Azon a bizonyos „metszőponton” kibontakozik előttünk a modern, európai típusú nemzetek fejlődéstörténete és dinamikája. A kérdés csak az, hogy ez a fejlődéstörténet és ez a dinamika tetzés szerint meghosszabbítható-e? Az Önök vitára buzdító levele e kérdésre hallgatólag, értelem szerint igennel válaszol – miközben engem éppen ezzel kapcsolatban áraszt el kételyek tömege. A jelenről (tehát nem a tegnapi tartó múltról) szólva valóságos dologról beszélünk-e, amikor „a nemzet” fogalmáról elmélkedünk, vagy pedig valami olyan képzeletbeli lényről, mint a Csányi-féle kentaur? Nem azt tesszük-e, mint kitűnő fantáziájú és humorú tudós honfitársunk, aki e képzeletbeli lény egész természetrajzát egészen a pszichikai jellegzetességeikig menően felrajzolja, miközben pontosan tudja, hogy agyszüleményről van szó, amely *lehetne* ugyan ilyen, csak éppen nem létezik...

Szinte már látom a t. olvasó (és vitatárs) megrökönyödését: micsoda képzetlenség, sőt arcátlanság kimérához hasonlítani azt a társadalmi alakzatot, amely éppen a kommunizmus összeomlása után kapott új erőre, s bizonyítottta be magáról, hogy korántsem lejárt „történelmi kategória”, csöppet sem idejét múlt régiség, hanem minden más irányultság fölött diadalmaskodó, elemi szervezőerő?!

Azt természetesen én sem vitatom, hogy a nacionalizmus aktív politikai hatóerő, méghozzá nemcsak Európa keleti felén, hanem kontinensünk nyugatibb pontjain is (példákkal naponta találkozunk a sajtóban és az esti híradókban). Az az állítás azonban, hogy a mai euro-atlanti világot – úgy is, mint térséget, és úgy is, mint nemzetközi államközösséget – „nemzetállamok”, s ezeknek közvetítésével „nemzetek” képezik, igenis megkérdőjelezhető. Vagy akkor újra kell definiálnunk a „nemzetet”, másképp, mint azt például a fentiekben tettük. Vagyis tudomásul véve, hogy a „politikai közösségek” és a „kulturális” (nyelvi, vallási) népközösségek az a kölcsönös megfelelése, amelyre az európai 19. és 20. század társadalmi-politikai dinamikája olyan kézenfekvően ráhúzható, a 20. század második felében legalábbis megingott, s abban a „globalizálódási” folyamatban, amelyről annyi szó esik, már korántsem evidencia. Miközben Kelet-Közép-Európa egy része még a politikai és az „etnikai” határok megfeleltetésének paradigmájában gondolkodik, a tömeges migráció folyamata Nyugat-Európa úgyszólván valamennyi országát a legkülönbözőbb nyelvi-kulturális kisebbségekkel tüzdeli teli, olyanokkal, amelyek az őshonos (?) többség kultúrájától lényegesen elütnek, s azt még a legkedvezőbb esetben is csak külsődlegesen asszimilálhatják. Az előttünk álló évtizedekben ez a folyamat minden bizonnyal tovább folytatódik, s az Európában uralkodó gyermektelenségi trend megmaradása esetén csak felgyorsulhat.

Az a kedvelt politikai szólam, mely szerint a formálódó európai államközösség „nemzetállamok föderációja”: kegyes öncsalás. Biztosan csak annyit mondhatunk, hogy *államok* föderációja, továbbá, hogy a szóban forgó államok nagy része jelentős múlttal rendelkező és együttélési, valamint jogszokásait illetően jól megalapozott „politikai közösség” („civitas”). Ezek az együttélési, önkormányzási és jogi tradíciók minden bizonnyal akkor is fennmaradnának, ha valamilyen okból az adott határok által rögzített államkeretek eltolódnának, esetleg mai formájuk szerint megszűnnének. Ha ezeket a tradíciókat, illetőleg a bennük élő civitas-t nevezzük „nemzetnek”, akkor persze ma is vannak „nemzetek”, csak éppen nem olyanok ezek, mint amióknek a kulturális és etnikai ideál szerint lenniük kellene.

Vitapartnereim (ha ugyan lesznek ilyenek) erre a következő ellenvetést tehetik: no és az államnyelv? Az talán nem meghatározó keret? Válaszom természetesen: igen; ugyanakkor az is evidens, hogy egy multikulturális társadalomban az államnyelv csak politikailag, vagyis az állami hovatartozás szempontjából definiál, nem pedig „nemzetileg”, e szónak a bevezetőben adott értelme szerint. Arról nem is szólva, hogy az Európában uralkodó államnyelv

vek egy része transznacionális (vagyis más államokban is használatos): ilyen az angol, a francia, a spanyol, sőt még a német is. Abból tehát, hogy franciául kommunikálok, nem következik sem logikailag, sem pszichikailag és még kevésbé etnikailag, hogy francia vagyok a szó „nemzeti” értelmében. Attól, hogy spanyol a „kultúrám”, még legalább húsz más államközösség („állam-nemzet”?) tagja lehetek, mint a spanyolé, s megfordítva: a spanyol államközösség tagja katalán vagy baszk létemre is lehetek. Tudjuk persze, hogy a kérdés másképp vetődik fel a kelet-közép-európai térség több országában – de nem mindegyikben! –, ahol az államnyelv egyetlen politikai közösség kulturális bázisadottságát és kifejezési módját képezi; itt a nyelvi „identitás” a szóban forgó politikai közösséghez („nemzethez”) való tartozást is definiálja.

Egy közigazgatási egységnek (ilyen az állam is) természetesen szüksége van olyan kommunikációs eszközre, amely lehetővé teszi a benne élők egymás közti közlekedését és kereskedését. Ez azonban praktikus követelmény, amely nem keverendő össze azzal az egyneműsítési törekvéssel, amely a 19. században színre lépett nemzetállamot jellemezte. A nemzeti nyelv kultusza és a nemzeti történelem, a nemzeti kultúra kivételes és egyedi jellegének hangsúlyozása mögött nyilvánvalóan a közösségteremtés szándéka húzódott meg, ezen túlmenően pedig – ez is köztudomású – a dinasztikus uralmi rendszerek által élvezett alattvalói lojalitás helyébe lépő hazaszeretet-alapú lojalitás megteremtésének politikai szándéka. Az ezredfordulón viszont nyíltan szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a liberális demokrácia állampolgára elsődlegesen individualista szempontok szerint él, az államnak is csak annyiban engedelmeskedik, amennyiben az az ő kívánalmait, preferenciáit és válsztásait figyelembe veszi; emancipált és kulturálisan egyre kevésbé definiálható állampolgárunk a politikai közösségben nem annyira a szuper-Ént látja, mint inkább azt a hatóságot, amellyel szemben jogait és követeléseit érvényesíti. Ennek az önérzetes individuumnak az államközösséghez való kapcsolódása, ahhoz való lojalitása egyre feltételesebb és bizonytalanabb. A „nemzet” léte ebből a szempontból is megkérdőjelezhető; a probléma nem az, hogy milyen nyelven beszélünk, s hogy milyen a „kultúránk”, hanem hogy van-e olyan, felsőbb lénynek tekintett, valóságos vagy képzelt közösségünk, amely iránt engedelmességre érezzük magunkat kötelezve, majd’ hogy nem vallási intenzitással.

A jelenkori világ kulturális globalizációja a liberális alapon szerveződő társadalmakban – de nemcsak azokban! – azzal a következménnyel jár, hogy ki-ki ízlése szerint építi fel saját kulturális világát, választja meg kultuszának

tárgyait, s tesz úgy, mintha ez volna az ő természettől adott „hagyománya”. Van, aki ezt a csomagot „nemzetinek” nevezi, de egyáltalában nem szükségszerű, hogy eme individuális mikrovilágok mindegyike, vagy akár csak a többsége is, nemzeti színezetű legyen. Még csak az sem szükséges, hogy e mikrovilág alanya valamilyen meghatározott (etnikai, vallási) „kisebbségi” csoporthoz sorolja be magát. A korábban egyértelműen – vagy majdnem egyértelműen – nemzeti közösségeként szerveződő modern európai politikai közösségek egyre inkább ezekből a „mikrovilágokból” állnak össze, s azokra a („patchwork”) szövekre emlékeztetnek, amelyek diribdarab sokszínűségükkel hívják fel magukra a figyelmet.

Ilyen körülmények között megalapozottan kétségbe vonható, hogy az európai államokat képező politikai közösségek, azok a bizonyos civitas-ok, amelyeket egyre inkább a közös törvények szerinti szokásrend, nem pedig a közös múlt vagy a közös kultúra köt össze, nevezhetők-e még „nemzetnek” a szó kelet-európai (vagy „német”) értelmében. Angolul és franciául ez a probléma kevésbé élesen jelentkezik, hiszen az ő szóhasználatukban a náció mindenekelőtt államkeretet jelöl (lásd például: „Egyesült Nemzetek Szervezete”). Márpedig az államkeretek a hozzájuk tartozó nyelvi, adminisztratív és szokásrendi különbözőségekkal továbbra is léteznek. Olykor még domináns nemzeti tradícióval is rendelkeznek, de egyre kevésbé. A működésük szempontjából mind kevésbé fontos az a bizonyos ideális és egységes, de a 20. század közepe óta egyre nehezebben megfogható „nemzeti kultúra”, ezzel szemben elsőrendű fontosságú, hogy az államkeretet ne csak egy amorf „lakosság” töltsse ki, hanem egy megújulásra, új állampolgári csoportok befogadására és szokásrendi asszimilálására képes politikai közösség. Amelynek azonban még az „őshonos” többsége is szükségképpen „patchwork”, s amelynek még a befogadási potenciálja is azért olyan, amilyen, mert nem akar senkire egységes magatartási modellt, egységes nemzeti hitvallást ráerőltetni. A modern Európa nemcsak gazdaságilag, hanem ebből a szempontból nézve is mindinkább „amerikanizálódik”. A dolgoknak ezt a fejlődési irányát lehet nem szeretni, de nem tudomásul venni: struccpolitika.

„Milyen konzekvenciái vannak a különböző nemzet-meghatározásoknak a magyar politikára?” – teszi fel a kérdést e szimpózium résztvevőinek a REGIO szerkesztősége az október 1-jei felkérő levél utolsó mondatában. Engedtesse meg, hogy erre a kapitális kérdésre, amelyről már eddig is könyvtárakat írtak össze, csupán címszavakban válaszoljak.

A magyar nacionalizmus teoretikusai és szószólói abban a hiszemben élnek, hogy a 21. század ugyanúgy a „nemzetek” százada lesz, mint a két előző

volt, s hogy illetéknéppen a magyar állam előtt minden mást megelőző feladatként a Trianon (stb.) által szétszabdalt magyar nemzet egyesítése áll. Ezt az álláspontot a mérsékelten vagy még annyira sem nacionalista politikai erők – nevezzük őket itt „realistáknak” – abból a megfontolásból kárhoztatják és azért vetik el, mert a magyarság demográfiai egyesítésére határmódosítás útján a mai Európában nincsen lehetőség. Erre viszont a nacionalisták joggal mondhatják, hogy ez elvileg irreleváns, gyakorlatilag pedig abból, hogy a fizikai-politikai, illetve geográfiai egyesítés *ma* lehetetlen, nem következik, hogy holnap is az lesz. S ebben tulajdonképpen igazuk is van.

Én szerintem azonban a kérdés ma másképpen tevődik fel. *Először is*, 84 évvel az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki országrészek leszakadása után kétségbe vonható, hogy a Kárpát-medence magyarul beszélő lakosai még mindig valamennyien ugyanabba a „nemzetbe” sorolhatók, mint az anyaország állampolgárai. E több mint háromnegyed évszázados szakadás folytán ugyanis egészen más politikai tapasztalatokat éltek át, s nagyobbrészt más jogi és művelődési faktoroknak voltak alávetve, mint az anyaországiak. Arról nem is szólva, hogy egy részük még családiról is összekeveredett a szlovákokkal, románokkal stb. *Másodszor*, Magyarország felett sem múlt el nyomtalanul ez a 84 év, s már az 1944/45. évi belső-külső összeomlás óta is, de különösen az elmúlt 12–15 év politikai és kulturális fejleményeit figyelembe véve joggal föltehető az a kérdés, hogy: a) a 2002. évi (kis)magyar társadalom ugyanaz-e, mint amelyből a határon túliak 1918-ban kiszakadtak (a válasz nyilvánvalóan *nem*); b) egyáltalában egységes „nemzet”-e még ez a társadalom, pontosabban: illik-e még rá a nemzet-fogalom a maga múlt századi értelmében? Én a második kérdésre is hajlamos volnék *alapvetően nemmel* válaszolni, noha tapasztalatból tudom, mekkora távolság választja el Magyarországot, mint politikai társadalmat és mint kultúrközösséget, mondjuk, Franciaországtól. *A távolság nagy, de a fejlődési irány ugyanaz*. A demokratikus jogállamiságnak és a szabad polgári létnek Magyarország még csak a kezdeteinél tart, de már ez a kezdet is elég volt ahhoz, hogy a nemzeties egyöntetőséget, illetve ennek hatalmi eszközökkel történő erőltetését, a kulturális sokszínűség váltsa fel. Annál is inkább, mert annak a bizonyos nemzetiességnak a példaszerűségét az 1944/45. évi nemzeti katasztrófa egyszer s mindenkorra diszkreditálta. (Semmivel sem kevésbé, mint ahogyan a kommunista szocializmust diszkreditálta a Rákosi-rendszer és mindaz, ami utána következett.) Nolens-volens Magyarország a nyugati nemzetfejlődés útjára lépett, s ez az út egy másfajta politikai közösség felé mutat, mint amely a magyar nacionalisták szeme előtt lebeg.

Itt meg is állok, mert a legkevésbé sem szándékom, hogy programot adjak, vagy utópiát vázoljak fel. Egyébként sem utópia bevezetéséről van szó, hanem külső-belső faktorok által előidézett civilizációs folyamatról, amelynek mélysége és konszolidálódási képessége talán vitatható, de iránya és ténye nem. Az 1989 utáni Magyarország – az én megítélésem szerint – úton van a felé, hogy késő-modern fogalmak szerinti politikai nemzeté váljék, s amint fentebb láttatni igyekeztem, e fogalomban a hangsúly a „politikain”, vagyis az állampolgári közösségen van, nem pedig a 19. századi (francia vagy német) értelemben vett nemzetén.